

29. Kate Fits Gibbon and Andren Hale. Uzbek Embroideries in the nomadic tradition. – Minneapolis Institute of Arts. 2007. – P. 122.
30. Гордеев Н. П. Змея в обрадово-религиозных системах различных народов // ЭО. – 2002. – №6. – С. 45; Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.... – Б. 24–28; Хамиджонов М. Некоторые представления таджиков связанные со змеей / Труды института истории, археологии и этнографии. АН. Таж. ССР. Т. СХХ. – Сталинабад, 1960; Воронец М. Э. Каменное изображение змеи из кишлака Сох Ферганской области / КСИИМК. Вып. 61. – М., 1956. – С. 53.
31. Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.... – Б. 25.
32. Хамиджанова М. Некоторые представления таджиков связанные со змеей... – С. 60.
33. Дала ёзувлари. Андижон вилояти Жалалқудуқ тумани Ёрқишлоқ қишлоғи. 2010 йил.
34. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Чуст тумани Ғова қишлоғи. 2011 йил.
35. Кузмина Е. Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов / Скифы и сарматы. – Киев, 1987; Беленицкий А. М. Конь в культе идеологических представлений народов Средней Азии и евроазиатских степей в древности и раннесредневеком / КСИА. 1954. – М., 1978; Ремпель О. И. Цеп и времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Ташкент, 1987. – С. 25–29; Толстов С. П. Древний Хорезм... – С. 208; Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.... – Б. 19–24.
36. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Данғара тумани Тайпоқ қишлоғи. 2021 йил.
37. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Чуст тумани Қорақўрғон қишлоғи. 2011 йил.
38. Дала ёзувлари. Андижон вилояти Андижон шаҳри. 2010 йил.
39. Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент, 2006. – Б. 88.
40. Дала ёзувлари. Андижон вилояти Андижон шаҳри. 2011 йил.
41. Дала ёзувлари. Андижон вилояти Андижон шаҳри. 2015 йил.
42. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Чуст тумани Каркидон қишлоғи. 2010 йил.
43. Давлатова С. Т. Ўзбек анъанавий ҳунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида... – Б. 269–270.

O‘ZBEK ETNIK MUHITIDA YUZLARNING ALOHIDA O‘RNI VA AHAMIYATI

Dulanov Otabek Yuldashevich,
 Termiz davlat universiteti
 Jahon tarixi kafedrasida katta o‘qituvchisi
 Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) v.b.dotsent
otabekdulanov56@gmail.com
[UDK:39:316.334.52\(091\)\(575.151\)](https://orcid.org/0009-0008-1141-7475)
<https://orcid.org/0009-0008-1141-7475>

Annotatsiya: Maqolada 92 urug‘-qabilalaridan biri bo‘lmish, yuzlarning O‘zbekiston hududiga kirib kelishi va ularning geografik joylashuvi hamda dahalari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Yuz, Qirq-yuz, Mo‘g‘ul-yuz, Nayman-yuz Qorabo‘yin, Parchayuz, Boyovut, Qo‘shnamg‘ali, Sagissari,

Ochamayli, Qo‘ng‘irvoy, Nayman, Tarnov-karapchi, Kakoni-karapchi, Oyuvli.

Аннотация: В статье рассказывается о прибытии на территорию Узбекистана узян, одного из 92 родов, их географическом положении и ответвлениях.

Ключевые слова: Юз, Кирк-юз,

Могул-юз, Найман-юз Карабоин, Парчаюз, Боёвут, Коштамгали, Сагиссари, Очамайли, Конирвой, Найман, Тарнов-карапчи, Какони-карапчи, Аювли.

Annotation: The article talks about the arrival of the Uzhyans, one of the 92 clans, in the territory of Uzbekistan and their geographical location and branches.

Keywords: Yuz, Kirq-yuz, Moghul-yuz, Naiman-yuz Karaboyin, Parchayuz, Boyovut, Koshtamgali, Sagissari, Ochamayli, Konirvoy, Naiman, Tarnov-karapchi, Kakoni-karapchi, Ayuvli.

O'zbek xalqi tarkibidagi etnografik guruhlardan biri yuzlar bo'lib, ular 92 o'zbek urug'-qabilalari orasidagi yirik va ko'p sonlilardan biri hisoblanadi[1;83-85]. Tarixiy manbalardan "Tuhfat at-tavorixi xoniy" va "Majmu at-tavorix"da ham yuzlar haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan[2]. Yuzlarning boshqa o'zbek qabilalari bilan aralash holda yashab kelgan guruhlar ham mavjud bo'lib, ular qirq-yuz (yuz urug'i va qirq qabilasi birlashmasi), mo'g'ul-yuz, nayman-yuz va boshqa etnik nomlar bilan atalgan. Yuzlarning etnogenezi qadimgi qipchoq o'zbeklari bilan bog'liq.

Yuzlar asosan, Toshkent, Sirdaryo, Jizzax, Samarqand va Surxondaryo viloyatlarida yashaganlar hamda quyidagi 3 ta yirik tarmoq – Marka bolasi, Qorapchi hamda Rajab bolasi qismlariga bo'lingan.

Yuzlarning O'rta Osiyoga kirib kelishi XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Shayboniyxon boshchiligidagi Dashti Qipchoq o'zbeklari bilan bog'lanadi. Farg'ona vodiysi hududiga ham ayni shu vaqtda yuzlarning dastlabki guruhlar kelib o'rnatilgan bo'lishi ehtimoldan holi emas.

XVIII asr boshlarida o'z siyosiy mavqelaridan foydalanib, joniylar davlatida ko'plab qavmlarning mustaqil tarzda hukmronlik qilishga intilishi kuchaygan. Ayni shu davrda yuzlar ham Mirzacho'l hududida o'zlarini mustaqil hukmronligini o'rnatgan[3;404].

Farg'ona vodiysi yuzlari haqida Marg'ilon qozisi Muzaffariddin hojida saqlanib qolgan yorliqlarda ma'lumotlar

mavjud. Ushbu yorliqlarni o'rgangan Ahmad Zaki Validiy To'g'on XVIII asr boshlariga qadar Farg'ona vodiysida yuzlarning siyosiy hukmronligi mavjud bo'lgan, degan xulosaga kelgan. Yuqoridagi dalillardan ko'rinib turibdiki, XVII asrda yuzlar Farg'ona vodiysi ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o'ynagan etnografik guruhlardan biri bo'lgan. Keyinchalik ham yuzlarga daxldor ko'plab guruhlarining Farg'ona vodiysi hududiga ko'chish jarayoni yuz bergan va ular mazkur hududning ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o'ynagan[4;56].

1732-yilda Xo'jandni Buxoro va Farg'onadan mustaqil ravishda yuzlardan bo'lgan Muhammad Rahim Otaliqning o'g'li Oqbo'tabiy boshqargan[4;56]. Yuzlar XIX asrda ko'p sonli hamda qudratli bo'lib, ularni Qo'qonda yashaganligi qayd qilingan[5;208].

Farg'ona vodiysi hududida yuzlar bir necha qismga ajralgan bo'lib, ularning marka, qarapchi va qirq deb nomlanuvchi bo'linmalari mavjud edi. Odatda, ular marqayuz, qarapchiyuz va qirqyuz etnonimlari bilan ham atalgan[6;15]. Ushbu etnik bo'linmalar o'z navbatida, qator mayda urug'lar – marka, uya-solin va xitoyizi (xitoy yuz)ga bo'lingan.

Uyaslar 6 qismga, ya'ni kerayt, kal, norin, uyas, oqchepkan, ko'sa va boymoqli (cho'pqn)ga bo'lingan hamda hozirda asosan, Bekobod, Zomin, Jizzax va G'allaorol tumanlarida yashaydilar. Solinlar esa 7 qismga, ya'ni davlay, jobuvchi, togay, tubi, qirsodoq, lapkarach hamda shodmon tubilarga bo'linadi. Solinlar asosan, Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida istiqomat qiladi.

Xitoyizi 10 bo'g'inga, ya'ni quriqozon, tigirik, beshkubi, bogmachoyi, xojibolasi, mo'g'ol, uvol hojibachcha, xonxo'ja va sortjuzilarga bo'lingan. Ular esa asosan, Sirdaryo va Jizzax viloyatlari, Samarqandning Bulung'ur tumanlari, qisman Surxondaryo viloyatida yashaydilar.

Yuzlarning yirik guruhlaridan biri bo'lgan qarapchilar Toshkent, Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona va Andijon viloyatlarida istiqomat qiladi.

Karapchilar ham o'z navbatida 13 bo'g'inga bo'lingan: Qorabo'yin, Parchayuz,

Boyovut, Qo'shtamg'ali, Sagissari, Ochamayli, Qo'ng'irvoy, Nayman, Tarnov-karapchi, Kakoni-karapchi, Oyuvli. Qirqlarning bo'linmalari haqida aniq ma'lumot yo'q yoki axborotchilar eslay olmaydi. Etnografik va toponomik ma'lumotlarni tahlil qilib, shuni qayd etish mumkinki, yuzlarning uchchala bo'g'ini yonma-yon yashagan.

Rajab bolasi guruhiga tuyoqli, chol, begijuz, choljuvut, beshkal qabilalari kiradi va ular asosan, Sirdaryo hamda Samarqand viloyatlarida yashaydilar.

Farg'ona vodiysida yuzlarning boloiazim, barchavekyuz, changyuz, devonbegi, kallar, qipchoq, nayman, mullato'pi, napkarachyuz, sirg'ali, xashtak, chauken, erganakliyuz va chorkesar kabi mayda urug'lari qayd etilgan[1;84-85].

XIX–XX asrlarda yuzlarning asosiy qismi vodiylar hududiga tutash bo'lgan Zomin va O'ratepada yashaganlar[7;91-93]. Bundan tashqari, Andijon viloyatining Baliqchi, Asaka, Shahrison, Farg'ona viloyatining Buvayda tumanlarida joylashgan bir qancha qishloqlarida ham yuzlar yashaganligi manbalarda aks etgan[8;66-67].

Yuzlar asosan, Farg'ona vodiysining janubi-g'arbiy qismida istiqomat qilgan. Hozirgi Xo'jand viloyatiga qarashli Nov va J. Rasulov nomli (sobiq Proletarsk) tumanlarida yuzlarning parcha-yuz, chaljuvit, marka yuz, seksari (sakkizsari) guruhlarida yashaganlar. Parcha-yuzlarning bir qismi bo'lgan qorabo'yinlar Osiyo, Kamar, Nov, marka-yuzlarning beshbola urug'lari Kurkat va yon atrofdagi qishloqlarda istiqomat qilgan. Chaljuvitlar ham butun bir qishloqni egallagan, hozirda ushbu qishloq Charjugut deb ham ataladi. Shuningdek, Nov tumanida yuzlarning tuyoqli guruhi ham yashagan.

Hisor qishloqlari – Galakapa, Chuguntepa va Chetariqdan bo'lgan sad-yuzlar Xo'jand uyezdining Yantoq, Kattaxayri hamda Unji, yuzlarning ko'p uyushmalari Quva, Nasriddinbek, Shahrison va Andijon viloyati qishloqlariga joylashganlar.

J. Rasulov tumanida ko'psonli tuyoqlilar (O'zbek va Gulyakandoz qishloqlarida),

qo'qoni – qorapchilar, baloiazimlar (asosan, Gulyakandoz qishlog'ida) hamda mayda urug'lar – beshbola, devonbegi va qorabo'yinlar yashagan[1;84].

XIX asr davomida yuzlarning ko'pchiligi o'troqlashib, dehqonchilik bilan shug'ullangan. Cho'l va tog' oldi hududlar (Jizzax hamda O'ratepa oralig'i)da yashovchi yuzlarning bir qismi yarim o'troq holda istiqomat qilgan. Yuzlarning xo'jaligida dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik ham salmoqli o'rin tutganligini ko'rish mumkin.

Yuzlar boshqa yarim ko'chmanchilarga nisbatan asosan, qo'ychilik bilan shug'ullanganligi bilan farqlanadi. Ularning chorvalarida otlar nisbatan oz bo'lib, ulardan faqat yuk tashish va transport uchun foydalanilgan.

Yuzlar dafn marosimida o'ziga xoslik shundan iboratki, biror kishi vafot etgan kuni uning uyida qo'chqor so'yilgan. Uning go'shti teng bo'lingan holda ta'ziyaga kelganlarga tarqatilgan. Tarqatilgan go'sht mayit olib chiqib ketilguniga qadar eb bo'linishi shart bo'lgan. Ushbu odat "go'sht tortish" deb nom olgan. Andijon yaqinidagi yuzlarda ushbu amallar qo'shning uyida amalga oshirilgan.

Sunnat, to'y va marhumlarni yodga olish marosimlarida amalga oshirilgan odatlaridan biri qo'shish hisoblanadi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ham yuzlarda ushbu odat saqlanib qolgan edi.

O'zbek xalqining etnik konsolidatsiya jarayonini aralash nikohli oilalarda ham ko'rish mumkin. Aralash nikohlar turli guruhlarining o'zaro yaqinlashuviga olib kelgan. Shu bilan birga, etnik jarayonlarni ham tezlashtiruvchi omillardan biri bo'lgan. O'ratepa hududidagi yuzlar turklar tojiklar va Qurama tizmasi tog'oldi hududlarida esa yuz-boyovutlar quramaliklar bilan o'zaro nikohga kirisha boshlagan[9;58].

Yuzlarning lahjalari turli etnik guruhlar ta'siri tufayli turli xil lahjalarda so'zlashganlar. Yuzlarning dialekti o'zbek tilidagi mavjud qipchoqlarning aralashgan, o'g'uz va qarluq-chigil dialektlariga aynan mos keladi[10;58].

Amudaryo bilan Sirdaryo oralig'i va Xorazmga kelib o'rtnashgan Dashti Qipchoq o'zbeklari mahalliy aholining xilma-xilligini ko'paytirgan bo'lsalar ham, lekin etnik tarkibni tubdan o'zgartira olmaganlar. Chunki, ular bu yerga kelib qo'shilgan navbatdagi kichik etnik komponentlar edi, xolos.

Yuqorida qayd etilganidek, yuzlar XVI asrdan XX asr boshlariga qadar o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etgan qabilalardan biri hisoblanadi. XX asr boshlarida O'zbekiston va Tojikiston hududida yashagan yuzlarning soni taxminan 60 mingga yaqin bo'lgan. Yuzlar o'zbek xalqining shakllanishida ishtirok etib, uzoq vaqt davom etgan etnik assimiylasiya jarayonida XX asrning 20–30 yillarida o'zbek xalqi tarkibiga qo'shib ketgan.

Yirik o'zbek qabilalardan biri bo'lgan yuzlarning soni haqidagi aniq ma'lumot berish qiyinroq masala hisoblanadi. Dastlabki yuzlar Farg'ona vodiysiga Shayboniyxon qo'shinlari bilan kelgan bo'lib, Dashti Qipchoq o'zbeklari singari allaqachon o'troqlashib, mazkur mintaqaning o'troq turkiy tilli aholisi bilan aralashib ketgan edi. Ushbu holatda XVIII asr oxiri – XIX asrlarda vodiya kirib kelgan yuzlar to'g'risida fikr yuritiladi. Farg'ona yuzlarining aksariyatini vatani vodiya tutash Zomin va O'ratepa bo'lib, ozchiligi esa Hisordan kelgan edi. Ushbu qayd qilingan hududlar ko'rilayotgan davrda yuzlarning asosiy tarqalgan hududlari hisoblangan[7;91-93].

Yuzlarning aytarli qismlari Farg'ona vodiysining Xo'jand (Nov va Proletarsk tumanlari joylashgan hududlar XVIII asrning ikkinchi yarmida O'ratepa mulkiga qaragan[11;17-18;]) hamda Qo'qon uyezdi hududlari (Qo'qon atroflari, Beshariq)da yuzlar istiqomat qilgan. Yuzlar alohida tarzda Farg'ona vodiysining tekislik qismlari va Qurama tizmalaridagi tog'oldi hududlarida yashagan.

S.S.Gubayevaning ma'lumotiga ko'ra,

Marka-yuz qishlog'idagi yuzlar kichik juz tarkibiga kirgan va marka, qarapchi hamda qirq bo'linmalarga bo'lingan. Ularning hammasi aka-ukalar bo'lib, kattasi Marka, kenjasi Qirq bo'lgan. Bayram va tadbirlarda eng hurmatli joyda marka, undan o'ngda qarapchi, chap tomonda qirq o'tirgan. Marosimlarda qo'yning kalla qismi markaning oldiga qo'yilgan, u qarapchiga bergan va u o'z navbatida tatib ko'rgach, qirqqa uzatgan. Tilshunos X. Doniyorov yuzlar marka, karabchi va rajab degan bo'linma tarkibiga kirgan, deb ko'rsatadi[1;83].

Dashti Qipchoqdan kirib kelgan ko'chmanchi urug'-qabilalarning mahalliy aholi tarkibiga singib ketish jarayonining ayrim ko'rinishlari O'zbekistonning boshqa hududlarida ham bir xil kechganligi ko'zga tashlanadi. Buni mahalliy va chetdan kelgan aholi o'rtasidagi o'zaro nikoh munosabatlarida ko'rish mumkin. SHuningdek, bu jarayonda xonliklarga turli etnik guruhlar bilan birga kirib kelgan til elementlari mintaqa aholisi o'zlashuvida yangi so'z va iboralarning paydo bo'lishiga ham sabab bo'lgan.

Shu tariqa o'zbek xalqi tarkibidagi subetnoslar tashkil topgan va tarqalgan. Ushbu urug'lar juda keng hududlarda (Movarounnahrning tog' va tog'oldi yonbag'irlarida, ya'ni Farg'ona vodiysi tog'lari orqali Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo va Hisor vodiysidan to Shimoliy Afg'onistongacha) tarqalgan bo'lsalar-da, bu barcha etnik guruhlarda xo'jaligi va madaniyatining umumiy rivojlanish darajasi deyarli bir xil bo'lgan edi. Yuqorida ta'kidlangan subetnik komponentlar (sartlar, turklar va dashti qipchoq o'zbeklari) XIX asr oxiri –XX asr boshlarida turmush tarzida, an'analarida, tilida umumiy jihatlarga ega bo'lgan bo'lsa-da, bir-birlaridan aniq ajralib turishlarini kuzatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т., 1968. – Б. 83–85.
2. Список 92 Узбек–казахских племен // URL: http://kyrgyz.tsu.ru/gen/g_03.html
3. Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... – Б. 404.

4. Наливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства.... – С. 56.
5. Валихонов Ч. Киргизское родословие / Собр. соч. Т. 1. – Алма-Ата, 1961. – С. 208.
6. Абдуллаев У. С. Фаргона водийсида этносларо жараёнлар... – Б. 15.
7. Гребенкин А. Д. Узбеки / Русский Туркестан..... – С. 91–93.
8. Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX вв.... – С. 66–67.
9. Гаврилов М. Ф. Материалы к этнографии тюрок Ура-Тюбинского района... – С. 10.
10. Боровков А. К. Вопросы классификации узбекских народных говоров / Известия АН УзССР. – 1953. – №5. – С. 58.
11. Мухтаров А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в.... – С. 17–18.

ВОҲА ТОЖИКЛАРИ ХЎЖАЛИК ХАЁТИДА ЧОРВАЧИЛИК ВА ДЕХҚОНЧИЛИК КЎНИКМАЛАРИНИНГ ЖАДАЛЛАШУВИ

Аҳмедов Сардор Сайридин ўғли,

Термиз давлат университети жаҳон тарихи кафедраси
ўқитувчиси, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
UDK: 39(=222.8) 575.151’’XX/XXI’’
<https://orcid.org/0009-0005-2633-567X>

Аннотация: Воҳада хўжалик ҳаётида муҳим тадқиқотларда сабаб бўлган чорвачилик ва деҳқончилик фаолиятида, уларнинг тарихан яшовчанлик босқичлари маълум этник уруғлар номларига оид маълумотларни илмий ўрганиш асосида таҳлил этилди. Тожикларнинг воҳага келиб жойлашуви, шарқшунос ва этнолог олимларнинг олиб борган илмий тадқиқотларни натижалари, қабилавий уруғларга бўлинишининг хўжалик ҳаёти билан боғлиқ маълумотлар илмий таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: этник, дўрмон, ўтроқ ўзбек, тожик, кўнғиротлар, лўлили, чорвачилик, деҳқончилик, йилкичилик, ёвойи эчки, ёвойи отлар, лочин, лалмикор, картошка, пиёз, олма, гилос, буғдой, гуруч, (шоли), тарик, маккажўхори, арпа.

Аннотация: В оазисе на основе научного изучения названий отдельных этнических родов проанализированы животноводческая и земледельческая деятельность, этапы и исторической жизнеспособности. Научно проанализированы сведения о местонахождении таджиков в оазисе, результаты научных исследований, проверенных востоковедами и этнологами,

хозяйственной жизни разделения на племенные роды.

Ключевые слова: этнический, лесной, оседлый узбек, таджик, колокольчики, цыгане, скотоводство, земледелие, козоводство, дикие козы, дикие лошади, сокол, лалмикор, картофель, лук, яблоки, черешня, пшеница, рис, (рис), просо, кукуруза, ячмень.

Abstract: In oasis, livestock and farming activities, their historical viability stages were analyzed on the basis of scientific study of information on the names of certain ethnic clans. Information about the location of the Tajiks in the oasis, the results of the scientific research conducted by orientalists and ethnologists, and the economic life of the division into tribal clans was scientifically analyzed.

Keywords: ethnic, forest, sedentary uzbek, tajik, bells, gypsies, cattle breeding, agriculture, goat breeding, wild goats, wild horses, falcon, lalmikor, potatoes, onions, apples, cherries, wheat, rice, (rice), millet, corn, barley.

Сурхон воҳасида истиқомат қилувчи ўтроқ ўзбек, тожик ва кўнғиротлар хўжалигида деҳқончилик ва анъанавий